

*Z.Hacıyev. Zəməxşərinin "Əl-ənmuşəc fin-nəhv" əsərində
nitq hissələrinin təsnifatı // Əlyazmalar yanmır, 2022, № 1 (14), s.165-172.*

UOT: 811.411.21.

Zaur Hacıyev

*AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26
e-mail: zaurhaciyev82@mail.ru*

ZƏMƏXŞƏRİNİN "ƏL-ƏNMUZƏC FİN-NƏHV" ƏSƏRİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏSNİFATI

Xülasə

XI əsrin görkəmli ilahiyyatçısı, ədib və filoloqu Əbul Qasim Mahmud ibn Ömər əz-Zəməxşəri 27 rəcəb 467/15 mart 1075-ci ildə Xarəzmdə Zəməxşər adlanan kənddə dünyaya gəlmişdir. Zəməxşərinin doğulduğu Xarəzm qədim mədəniyyət mərkəzlərindən idi.

Ərəb olmayan alimlər içərisində ərəb və qeyri-ərəblərin müəllimi adını almış Zəməxşəri iri həcmli dilçilik əsərləri ilə orta əsr alimləri içərisində böyük nüfuz qazanmışdır. Hətta orta əsr Azərbaycan dilçiləri dəfələrlə onun yaradıcılığına müraciət etmiş və onun yazdığı məşhur qrammatika əsərinə bir çox şərhlər yazmışlar. Bunlardan "Əl-Mufrəd və əl-murəkkəb fil-arabiyyə", "Əl-Mufəssəl fi sənətil-erab" və "Əl-Ənmuzəc fin-nəhv" əsəridir.

Zəməxşərinin yaradıcılığında böyük əhəmiyyət kəsb edən "Əl-Ənmuzəc fin-nəhv" əsəridir.

Dilçilikdən bəhs edən bu əsər üç hissədən ibarətdir: ad qruplu sözlər, feillər və ədatlar. Birinci hissə isimlərdən, ikinci hissə feillərdən, feillərin zamanlarından, məlum və məchul növ feillərdən bəhs edir. Əsərin üçüncü hissəsi ədatlara həsr olunub. Müəllif bu hissədə köməkçi nitq hissələrindən danışır.

"Əl-Ənmuzəc fin-nəhv" əsəri son dərəcə aydın, yığcam yazılıb, sadə misallarla izah olunur.

Açar sözlər: əlyazma, qrammatika, dilçilik, nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri

Giriş

Ərəb dili leksik fond, qrammatika və ədəbiyyat etibarilə dünya dilləri içərisində ən zəngin dillərdən biridir. Dünya dilçiliyinin ayrılmaz hissəsi olan ərəb dilçiliyi öz inkişafında uzunmüddətli, daha doğrusu, 1400 illik tarixi bir yol keçmişdir.

Ərəb qrammatika elminin yaranmasında, formalaşmasında və inkişafında ərəblərlə yanaşı, qeyri-ərəblərin də rolu danılmazdır. Ərəb dilçiliyinin inkişafında Yaxın və Orta Şərq

xalqlarının alimləri ilə yanaşı, orta əsrlər Azərbaycan alimlərinin də böyük xidmətləri olmuşdur. Bağdad qrammatika məktəbinin nümayəndəsi olan əz-Zəməxsəri ərəb dilinin qrammatikasına və leksikoqrafiyası sahəsinə dair çoxsaylı əsərlərin müəllifidir. Onun əsərləri öz yüksək ədəbi səviyyəsi ilə seçilir.

Zəməxsərinin əsərləri içərisində yığcamlığı və ərəb dilinin incəliklərini özündə ehtiva edən dilçiliyə həsr edilmiş “əl-Ənmuzəc fin-nəhv” əsəri də maraqlıdır. Əsər ərəb dilinin böyük elmi qrammatikası olan “əl-Mufəssəl fi sənətil-erab” (qısa olaraq “əl-Müfəssəl” adlanır) əsərinin qısaldılmış variantıdır. “Əl-Ənmuzəc”ə çoxsaylı şərhlər və haşiyələr yazılmışdır.

Görkəmli ilahiyyatçı ədib və filoloq Əbul Qasim Mahmud ibn Ömər əz-Zəməxsəri 27 rəcəb 467/15 mart 1075-ci ildə Xarəzmdə Zəməxsər adlanan kənddə dünyaya gəlmişdir. Zəməxsərinin doğulduğu Xarəzm yüksək, özünəməxsus, qədim mədəniyyət mərkəzlərindən idi. Ərəblər h.94/m.712-ci ildə bu şəhəri işğal ediblər. Xarəzm fəth olunandan sonra şəhər sürətlə dəyişən siyasi hadisələrin şahidi olmuşdur. Hicri 261-ci ildə (miladi 873-cü il) hakimiyyət Səmənidlərin əlinə keçir. Səmənidlərin hakimiyyəti zəiflədikdən sonra Xarəzmşah ölkəni ələ keçirir və paytaxtı Buxaradan Qurqanca köçürür. Hazırda Özbəkistan ərazisinə daxil olan Xarəzmin adı Heradotun “Tarix” əsərində dəfələrlə çəkilmiş, Əbu Reyhan Biruni (973-1048) özünün “Al-asarul-baqiyə minəl-qurunil-xaliyə” kitabında qədim Xarəzm mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumat vermişdir [2, s. 44].

Zəməxsərinin anadan olduğu Zəməxsər (Zmuxşir, Zmukşir) şəhərinin adına ilk dəfə X əsr yazılı mənbələrində təsadüf olunur. Amu-Dərya çayını sol sahilində yerləşən Zəməxsər orta əsr səyyahları və coğrafiyaşünasları tərəfindən Xarəzm ölkəsinin şəhərlərindən biri kimi təsvir edilir [2, s. 44]. Alimin təhsil aldığı Urgənc (hətta bu şəhərdə vəfat etdiyi də bildirilir) də Orta Asiyanın qədim şəhərlərindən sayılır. Bu şəhərin adı ərəb mənbələrində Curcan kimi qeyd olunur.

Zəməxsərinin uşaqlıq və gənclik illəri Məlikşahın (h.465/m.1072-h.85/m.1092) hakimiyyəti illərinə təsadüf edir, bu illərdə Səlcuqilər dövləti özünün ən uca siyasi yüksəkliyinə çatmışdır.

Zəməxsəri öz ibtidai təhsilini doğma şəhərində atasından almış, sonralar atası onu Urgəncdəki məscidlərin nəzdində olan mədrəsələrin birinə aparmışdır. Atasını imam olmuş, oğluna yazmağı və Quran oxumağı öyrətmişdi. Zəməxsərinin ilk müəllimlərindən olan Əbu Mudar əd-Dabbi (ö.t.507/1113) onun alim kimi formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Zəməxsəri müəllimindən təkcə filologiyayı deyil, onun ideologiyasını – mutəzilə əqidəsini də əxz edir. Zəməxsərinin böyük dilçi olmasında da bu əqidənin rolu olmuşdur. Çünki bu cərəyanın tərəfdarları həmişə ərəb dilini yaxşı bilməyə çalışırdılar ki, bu dilin incəliklərindən öz rəqibləri ilə mübarizədə istifadə etsinlər. Müəyyən müddət Məkkədə yaşadığına görə o, “Cərullah” (“Allahın qonşusu”) ləqəbinə layiq görülmüşdür.

Zəməxsəri ömrünün son illərini Xarəzmşah Atsızın hakimiyyəti illərində keçirmiş və özünün “Müqəddimə əl-ədəb” adlı böyük əsərini ona həsr etmişdir. O, 9 zilhiccə 537/14 iyun 1144-cü ildə doğma vətəni Xarəzmdə vəfat etmişdir. Bəzi əsərlərdə Əz-Zəməxsərinin Xarəzmdə doğulub, Urgənc şəhərində vəfat etdiyi qeyd olunur [2, s. 44].

Əz-Zəməxsəri əslən Xarəzm türklərindən olmasına baxmayaraq, ərəbdilli mədəniy-

yətin ən böyük vətənpərvər nümayəndələrindən olmuş, bu mədəniyyətin dili olan ərəb dilini öz əsərlərinə yazdığı müqəddimələrdə yüksək dəyərləndirmişdir.

Zəməxşərinin əsərlərinə gəlincə, o, özündən sonra ərəb dili qrammatikası və leksikoqrafiyası sahəsində, Quranın şərhə və bədii nəsrədən ibarət yüksək səviyyəli çoxsaylı əsərlərin müəllifi olaraq, zəngin irs qoyub getmişdir. Onun ən böyük əsəri "əl-Kəşşaf" adlanan Qurana yazdığı iki cildlik müfəssəl təfsirdir. Qeyd edək ki, Zəməxşərinin adı çəkilən bu əsəri müsəlman aləmində böyük şöhrət qazanmışdır. "əl-Kəşşaf" əsəri indinin özündə belə Qurana yazılmış saysız-hesabsız təfsirlər içərisində ən məşhurlarından hesab edilir. Təfsirdə Quranın leksik-qrammatik məsələlərinə, qiraətə geniş yer verilmişdir.

Bundan başqa onun "Rabi", "əl-Əbrar", "əl-Müfəssəl". "əl-Minhəc", "Rəisul-məsəl", "Əsəs əl-bələcə", "əl-Faiq", "Mucəm -hüdəd", "Muqəddimət əl-ədəb", "Divan əş-şüəra", "Divan ət-təmsil", "Divan ər-rəsail", "Kitab əl-avdiyyə vəl-cibəl", "əl-Mufrəd vəl-muləf" və sair əsərləri vardır.

Əz-Zəməxşərinin yaradıcılığında böyük əhəmiyyət kəsb edən "الانموذج فى النحو" ("əl-Ənmuzəc fin-nəhv") əsəri ərəb dilinin qrammatikasına həsr edilmiş bir dərslik kimi müsəlman aləmində geniş yayılmışdır. Bu əsər müəllifin 1119-cu ildə yazdığı ərəb dilinin böyük elmi qrammatikası olan "əl-Mufəssəl fi sənətil-erab" (qısa olaraq əsər "əl-Müfəssəl" adlanır) əsərinin ixtisar edilmiş müxtəsər variantıdır. "Əl-Ənmuzəc"ə Müsəlman Şərqində çoxsaylı şərhələr və haşiyələr yazılmışdır [3, s. 57-58].

"əl-Ənmuzəc fin-nəhv" əsərinin bir nüsxəsi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-733 şifrəsi altında mühafizə olunur. Əsər 1264/1847-ci il səfər ayında Əbdülqəni Nuxəvi tərəfindən köçürülüb. Əsər məcmuənin 48b-55a vərəqlərini əhatə edir. Əlyazma həm Şərq, həm də müasir Avropa üsulunda rəqəmlərlə səhifələnmişdir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, əsər ərəb qrammatikasıdan bəhs edir. Zəməxşəri də nitq hissələrini üç qrupa bölür: isim, feil, köməkçi nitq hissələri. Və bu əsərin özünü də həmin bölgüyə əsasən üç baba (fəsil) bölür:

1. باب الاسم
2. باب الفعل
3. باب الحروف

باب الاسم ("bəbul-isim") adlanan birinci hissə isimlərin təsnifatından bəhs edir. Müəllif isimləri ümumi, xüsusi və sonu dəyişən isimlərə ayırır. Birinci hissədə həmçinin erablardan adlıq halda işlənən isimlərə təsiri göstərilir, cümlə üzvlərinə, mübtəda və xəbərə, təsirlik və yönlük halda olan isimlərə, təsniyə və cəmə aid olan sözlərə, müəyyən və qeyri-müəyyən sözlərə, müzəkkər və müənnəs isimlərə, mənsubiyyət bildirən isimlərə və saylara işarə olunur.

İkinci باب الفعل ("bəbul-fel") hissəsində keçmiş və indiki zamanda olan feillərdən, məlum və məchul növdən, salim və naqis feillərdən danışılır.

Üçüncü باب الحروف (bəbul-huruf) fəslə hərflərə (köməkçi nitq hissələrinə) həsr olunub. Burada ədatlardan, inkar ədatlarından, xitab (nida) bildirən ədatlardan, təəccüb və yaxınlıq bildirən ədatlardan, bağlayıcılardan danışılır [5].

Qeyd edək ki, Zəməxşəri bu əsərdən öncə yazdığı "əl-Mufəssəl fi sənətil-erab" əsərində nitq hissələrini dörd qrupa bölür:

1. Ad qruplu sözlər

2. Feillər
3. Ədatlar
4. Köməkçi sözlər və ədatlar [4].

Müəllif “əl-Müfəssəl”də feillərin erablarını isimlərin erablarından ayırır, yəni feillərin təsrifini isimlərin hallarından ayırır. Bəlkə buna görədir ki, Zəməxşəri bu səsərini “əl-Mufəssəl fi sənətil-erab” (fleksiyaların, sözlərin hallanması zamanı sonluqlarda baş verən dəyişikliklər) adlandırır. “əl-Mufəssəl” əsəri təkcə erab məsələlərinə aid olmayıb, həm də sintaksis, leksikologiya və morfologiyaya aid məsələlərdən də bəhs edir.

B-733 şifrəli əlyazmada müəllif kəmiyyət kateqoriyasını belə izah edir: isim təkdə olanda məs.: رجل (bir kişi) sözünü verir, feilləri təkdə götürdükdə nümunə kimi ضَرَبَ ((vurmaq) “Bir nəfər vurdu”) feilini, köməkçi nitq hissəsi kimi قَد (artıq) köməkçi hissəciyini göstərir. Daha sonra müəllif زَيْدٌ ضَرَبَ (Zeyd vurdu) verir və göstərir ki, bu artıq cümlədir və burada isim və feil hər ikisi işlənmişdir.

Zəməxşəri باب الفعل bölümündən danışarkən, əvvəlcə feillərin keçmiş və indiki-gələcək zamanlarda təsrifini verir: ضَرَبَ (müz.) vurdu), يَضْرِبُ (mütləq) vuracaq), سَوْفَ يَضْرِبُ (mütləq) vurmayacaq), سَنَ ضَرَبْتُ (müz.) vurdun), ضَرَبْتُ (müən.) vurdu).

Daha sonra müəllif feillərin المتعدى (təsirli feillər), غير المتعدى (təsirsiz feillər), المبني المبتدئ (təsirsiz feillər), فعل التعجب (fəla ləmdə və الذم, افعال المقاربة, الافعال الناقصة, افعال القلوب, للمفعول

Feilin zamanlarından bəhs edərkən əsasən (forma etibarilə) iki zamanın olduğunu qeyd edir:

الماضي (keçmiş zaman) haqqında danışan müəllif keçmiş zamanın özünə belə tərif verir: “O, sənin zamanından əvvəlki zamanda baş vermiş (hərəkəti) nəzərdə tutur”. Məsələn olaraq ضرب (vurmaq) feilini verir. Əgər inkarı bildirərsə onda sukun və dammaya ehtiyac yoxdur.

المضارع –yə (indiki-gələcək zaman) gəlincə, feilin indiki-gələcək zamanında (şəxsə görə artırılan) dörd prefiksi nəzərdə tutur. Məs.: افعل ونفعل وتفعل ويفعل. Bu forma indiki-gələcək zamanı bildirir. “halun”) termini indiki-gələcək zamanı bildirir. Müəllif burada vurğunun bu prefikslərin üzərinə düşdüyünü qeyd edir. Prefikslər şəxsə görə dəyişir. Məs.: زيد يضرب (Zeyd vurur) cümləsini verir. Yəni يضرب feilinin içində də şəxs var.

İkinci köməkçi nitq hissələri ilə işləndikdə də feil indiki-gələcək zamanında olur. Məs.: [1, v. 85]. إِذَا يَذْهَبُ كَيْ يَكْرَهُ لَنْ يَضْرِبَ لَنْ يَخْرُجَ.

Beş köməkçi nitq hissəsindən sonra indiki-gələcək zamanda şəxs əvəzlilikləri işlənir: الهمزة والفتحة والضم والياء والواو بمعنى إلى وواو الجمع والفاء “ləm”, “ilə” mənasında olan “au” diftonqu, “cəmin vavı”, “fə”)

Və altı hala münasibət bildirdikdə (feilin yanında) şəxs əvəzlilikləri işlənir: الأمر والتهى (Təsdiq və inkar, modal sözlər, sual ədatı, arzu forması və təsəvvür etmə).

Əmr formasından danışarkən müəllif qeyd edir ki, əmr failin müxatibə fikrini əmr ilə ifadə etməsidir. Əgər “لَمْ” (“qoy” mənasında) işləndikdə feilin əvvəlində ona bitişik yazılır və maraqlıdır ki, müəllif “لَمْ” ilə işləndikdə şəxs əvəzliyini verir: Məs.: يَضْرِبُ زَيْدٌ وَلَتَضْرِبُ أَنْتَ وَأَضْرِبُ أَنَا وَلَيَضْرِبُ زَيْدٌ وَلَتَضْرِبُ نَحْنُ

“Təsirli və təsirsiz feillər”) -dən danışarkən müəllif qeyd edir ki, təsirlik halda olan feil özündən sonrakı halda olmasını tələb edir. Məs.: ضَرَبْتُ زَيْدًا

المبنى للمفعول – (üzərində iş görənin tamamlıqla müəyyənləşməsi). Bu zaman feilin faili məchul olur və tamamlığa istinad edir.

Əgər fail I babda olarsa bu zaman ad tamamlıqla müəyyənləşir, məful IV babda olarsa məsdər və iki zərflə müəyyənləşir. Məs.:

ضرب زيد وممر بعم وسير يسر شديد وسير يوم الجمعة ويسر في سخان

(Zeydi vurdu və əmisi ilə iri addımlarla cümə günü istidə getdi)

Zəməxsəri burada təsirlik halda olan sözlərdə təsirlik halın əlaməti olan tənvin-fəthə dayacağı olan ا (əlif)-i yazmır.

أفعال القلوب (güman, ehtimal bildirən feillər): ظننت (zənn etdim ki), حسبت (hesab etdim ki), خلت (xəyal etdim ki), زعمت (zənn etdim ki), علمت (bildim ki), وجدت ((həllini) tapdım ki), رأيت (gördüm ki) nümunələrini verir.

الأفعال الناقصة (Naqis feillər). Zəməxsəri burada naqis feillərdən danışarkən misal feilləri, boş feilləri, lətif feillər və hətta mudaaf feilləri misal göstərir. Məs.: كان, صار, ضحي, ظل və s.

أفعال المقاربة (hərəkətin yaxın zamanda tamamlanacağını bildirən feillər). Bu köməkçi feil keçmiş zamanda olur, əsas feil isə indiki-gələcək zamanda olur. Məs.:

عسي زيد ان يخرج

Məlumdur ki, Zeyd çıxсын

نعم, بئس (maddi və nifrət etmə feilləri). Bu feillərə müəllif misal olaraq sözlərini verir:

باب الحروف “bəbul-huruf” (köməkçi nitq hissələri)-dan danışarkən Zəməxsəri burada köməkçi nitq hissələrinin 19 növünü göstərir:

1. حروف الإضافة (Əlavə bildirən köməkçi nitq hissələri)
2. الحروف المشبهة بالفعل (feilə oxşayan köməkçi nitq hissələri)
3. حروف العطف (bağlayıcı)
4. حروف النفي (inkarını bildirən ədatlar)
5. حروف التنبيه (işarə bildirən hissəcik)
6. حروف النداء (çağırış bildirən hissəcik)
7. حروف التصديق (təsdiq bildirən ədatlar)
8. حروف الإستثناء (istisna bildirən köməkçi nitq hissələri)
9. حرف الخطاب (müraciət bildirən köməkçi nitq hissələri)
10. حروف الصلة (əlaqə bildirən köməkçi nitq hissələri)
11. حروف التفسير (izah etmə köməkçi nitq hissələri)
12. الحرفان المصدر بأن (və iki məsdərlə işlənən köməkçi nitq hissələri)
13. حروف التخصيص (xüsusiləşdirmə (mülkiyyət, xüsusiyyət mənasında) ədatı)
14. حرف التقريب (yaxınlaşdırma ədatı)
15. حروف الإستقبال (gələcək zamanı ifadə edən hissəciklər)
16. حرف الإستفهام (sual ədatları)
17. حرف الشرط (şərt ədatı)
18. حرف التعليل (izah edici ədat)
19. حرف الردع (əhatə etmə ədatı) [1].

حروف الإضافة - dən danışarkən müəllif qeyd edir ki, başlanğıc bildirən sözlərlə işləndikdə sonu bildirən sözlərlə işləndikdə, إلى, حتى əlavələri işlənir. Biz müasir ədəbiyyatda bunları ön qoşmalar kimi keçmişik.

إنّ الحروف المشبهة بالفعل (feilə oxşayan köməkçi nitq hissələri). Müəllif nümunə olaraq hissəciklərini verir. لعل, لكن, ليت

hissəciklərini verir. Məs.: حروف العطف (bağlayıcı). Nümunə olaraq müəllif بل, ألفاً, الواو hissəciklərini verir.

جأني زيد بل عمر

(Zeyd mənim yanıma gəldi, nəinki Ömər)

Daha sonra inkarını verir:

ما جأني بكر بل خالد

Bəkir mənim yanıma (gəlmədi), amma Xəlid gəldi.

حروف النفي indiki-gələcək və yaxın keçmiş zamanda işləndikdə:

ما يفعل الآن إندى etmədi

ما فعل Etmədi

Müəllif əsərində “məsələ” kimi نحو “nəhvə”-ni verir.

ها أنت ; ها أنا ; هاتَا هذا – Müəllif misal olaraq – حروف التنبيه

وَأَيَا نداء kimi verir. Zəməxşəri Məsələndə verildiği halda, Müasir qrammatikada – حروف النداء – bunları müəllif uzağı bildirənlər üçün işləndiyini qeyd edir.

حروف التصديق نعم təsdiq və möhkəmləndirmə mənasında işlənir. Həmçinin xəbərin inkarını da bildirir. Məs.:

لم يقم زيد نعم

Zeyd qalxmayıb bəli.

حروف الإستثناء – Müəllif bu köməkçi nitq hissələrindən danışarkən nümunə kimi إلا və هاشا-nı verir.

حرف الخطاب – Müəllif burada ذلك –də isə ت –ni verir.

Qeyd edək ki, işarə əvəzliyinin müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə də fərqli formada yazılışına rast gəlirik: Məsələn, Qurani-Kərimin “əl-Baqara” surəsinin 54-cü ayəsində verilir:

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا فَأَقْرُبُوا إِلَىٰ بَارئِكُمْ فَاسْأَلُوهُ أَتَأْمَنُونَ عَلَىٰ نَفْسِكُمْ أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ أَفَلَا تُعْقِلُونَ ۚ

(O vaxtı da xatırlayın ki, Musa öz qövminə: “Ey qövüm, siz buzova sitayiş etməklə, həqiqətən, özünü zülm etdiniz. Buna görə də yaradınıza tərəf üz tutaraq tövbə edin, özünüzü [buzovu tanrı bilən adamlarınızı] öldürün! Belə etməyiniz yaradının yanında sizin üçün xeyirlidir!” e demişdi və Allah da tövbənizi qəbul etmişdi. Əlbəttə, O, tövbələri qəbul edən və bağışlayandır)

Bu hala Qurani-Kərimin digər surələrində də rast gəlmək olur. “Ali-İmran” surəsinin 81-ci ayəsində də bu halı müşahidə edirik:

إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْنَاكَ مِنْ كِتَابٍ وَحَرَّكَمُ ثَرَاهِيْلًا مَّصْدِقًا لِّمَا مَعَكُمْ لَتَأْتُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ ۚ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ أَعْيُنِكُمْ أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا ۚ وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ

[Ey kitab əhli!] O vaxtı yadınıza gətirin ki, Allah peyğəmbərlərdən: “Sizə verdiyim kitab və bilikdən sonra, sizdə olanı təsdiq edən bir peyğəmbər gəldikdə ona mütləq inanıb yardım edəcəksiniz” – deyə əhd almış və onlara: “Bunu təsdiq edib, ağır olan əhdimi qəbul etdinizmi?” – demişdi. Onlar da: “Təsdiq etdik!” – deyə cavab vermişdilər. [Bu zaman] Allah: “Elə isə şahid olun! Mən də sizinlə bərabər şahidlərdənəm” – deyə buyurmuşdu).

Göründüyü kimi, hər iki ayədə ذلك sözü kimi verilmişdir.

حروف الصلاة فيما, اينما, مهما, حيثما – Müəllif qeyd edir: ما bunlara bərişik olanda;

حرف التفسير-dən danışarkən müəllif nümunə olaraq “ey” (yəni) hissəciyini verir.
الحرفان المصدر بأن-nümunə olaraq bu misalı verir:

إن خرج زيد وأريد أن يخرج وخروجك

Zeyd çıxsa istəyirəm sən də çıxasan, yəni sənin çıxmağın və onun çıxmağı

حروف التحضيض – Müəllif nümunə olaraq لولا, لوما, لولا –ni verir və qeyd edir ki, keçmişdə və indiki-gələcək zamanda işlənir.

حرف التقريب – Formaca keçmiş zamanda verilir, amma mənaca indiki zamanı ifadə edir:

Məs.:

قد قامت الصلاة

Namaza hazıram (Namaz vaxtıdır)

Misaldan göründüyü kimi قام feili şəkilcə keçmiş zamanda olsa da, mənaca indiki zamana aiddir.

حروف الإستقبال – Müəllif burada سوف, إن شاء الله, سوف hissəciklərini verir.

حرف الإستفهام – Sual ədatlarından danışarkən müəllif هل və هـ hissəciklərini verir. Müəllif burada هـ-ni bildiyimiz sual ədatı olan أ-nin əvəzində işlədir.

حرف الشرط – Zəməxşəri şərt ədatından danışarkən, indiki-gələcək zaman üçün إن, keçmiş zaman üçün وə ədatlarını verir. Bu ədatlar feili şərt şəklinə salır. Nümunə olaraq bu cümləni verir:

إن تكرمني فقد أكرمتك

(Sən mənə kəramət göstərsən, mən də sənə kəramət göstərərəm)

Misaldan da göründüyü kimi, إن-dən sonra gələn feil indiki-gələcək zamanda, sonrakı feil isə şəkilcə keçmiş zamandadır. Şəkilcə keçmiş zamanda olsa da, bütövlükdə mənə indiki-gələcək zamanı ifadə edir.

حرف التعليل – Burada تَكْ ki “key” ədatını göstərir:

جئتك كي تكرمني

(Mən sənə yanına gəldim ki, sən mənə kömək edəsən)

حرف الردع – Müəllif burada تَكْ “kullun” (hamı, bütün, bütövlükdə) sözünü nümunə kimi verir.

Nəticə

Zəməxşəri yaradıcılığında böyük əhəmiyyət kəsb edən ərəb dilinin qrammatikasına həsr olunmuş “əl-Ənmuzəc fin-nəhv” əsəri “əl-Mufəssəl fi sənətil-erab” (qısa olaraq əsər “əl-Mufəssəl” adlanır) əsərinin ixtisar edilmiş müxtəsər variantıdır.

“əl-Ənmuzəc fin-nəhv” əsərinin bir nüsxəsi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-733 şifrəsi altında mühafizə olunur. Əsər 1264/1847-ci il səfər ayında Əbdülqəni Nuxəvi tərəfindən köçürülüb. Əsər məcmuənin 48b-55a vərəqlərini əhatə edir. Əlyazma həm Şərq, həm də müasir Avropa üsulunda rəqəmlərlə səhifələnmişdir.

Əsər ərəb qrammatikasıdan bəhs edir. Zəməxşəri “əl-Ənmuzəc fin-nəhv” əsərində sələflərinin yolu ilə gedərək ənənəvi bölgüyə əsaslanmış, nitq hissələrini üç baba bölmüşdür:

1. باب الاسم (“bəbul-isim”) (ad qruplu sözlər; isim, sifət, say və s.)
2. باب الفعل (“bəbul-feil”) (feil)
3. باب الحروف (“bəbul-huruf”) (hərflər; köməkçi nitq hissələri)

*Burada müəllif hər bölmə aid məlumat vermiş, nümunələr göstərmişdir.
"əl-Ənmuzəc fin-nəhv" son dərəcə yığcam şəkildə aydın yazılıb. Əsərə çoxlu şərhlər,
haşiyələr yazılmışdır.*

Ədəbiyyat siyahısı:

1. B-733, الزمخشري جار الله ابو القاسم محمد بن عمر. الانموذج في النحو. (əlyazma, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu)
2. Heybətov H. Cəmaləddin Məhəmməd ibn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin "Şərhu-l-unmuzəc fin-nəhv" əsəri. Bakı, "Zərdabi nəşri" MMC, 2019, 184 səh.
3. Şərifli K.K. Kamandar Şərifli, Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadə kitabxanasının kataloqu. I cild, Bakı, "Nurlan", 2009, 425 səh.
4. الزمخشري جار الله. كتاب المفصل. مصر، ١٣٢١
5. الزمخشري جار الله. الانموذج في النحو. استانبول، ١٣٠٨

Zaur Hajiyeu

Classification of parts of speech in Zamakhshari's "al-Anmuzaj fin-nahv"

Abul Gasim Mahmud ibn Umar al-Zamakhshari, a prominent theologian and philologist of the 11th century, was born on March 27, 467/15, 1075 in a village called Zamakhshar in Kharazm. Kharazm, where Zamakhshari was born, was one of the ancient cultural centers. Zamakhshari, who was named a teacher of Arabs and non-Arabs among non-Arab scholars, gained great prestige among medieval scholars with his large-scale linguistic works. Even medieval Azerbaijani linguists repeatedly referred to his work and wrote many commentaries on his famous grammar work. . Among them are "Al-Mufrad and al-murakkab fil-arabiya", "Al-Mufasssal fi sanatil-arab" and "Al-Anmuzaj fin-nahv".

"Al-Anmuzaj fin-nahv" is of great importance in the work of Zamakhshari. This work on linguistics consists of three parts: noun words, verbs and particles. . The first part deals with nouns, the second part with verbs, tenses of verbs and verbs in active and passive voices. The third part of the work is dedicated to particles. In this section, the author discusses the secondary parts of speech.

"Al-Anmuzaj fin-nahv" is extremely clear, concise, and explained with simple examples.

Key words: *manuscript, grammar, linguistics, parts of speech, secondary parts of speech*

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Kamandar Şərifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.